

К.В. БЕЛЯЄВА,
аспірантка
(Академія адвокатури України)
(Науковий керівник професор В.Г. Гончаренко)

ЕТАПИ ЗАРОДЖЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ЮРИДИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Ключеві слова: юридична психологія, брехня, істина, підозрюваний, допит.

Якби брехня, подібно до істини, мала єдине обличчя, наше положення було б значно легше.... Але протилежність істині володіє сотнею тисяч облич і не має меж.
М. Монтень

Юридична психологія досить стара і в той же час досить молода наука. Вона має за собою тисячолітнє минуле, проте вона вся у майбутньому.

Ще на зорі розвитку суспільства виникла необхідність у встановленні істини. Тягар відповідальності за безпеку всього племені змушував вождя жорстоко карати тих, хто наражав на небезпеку життя та здоров'я єдиноплеменників через свою жадібність, заздрість чи боягузтво. Перспектива покарання штовхала винуватих до брехні з метою приховання своєї причетності до вчиненого проступку. Це в свою чергу зміцнювало нагальність проблеми встановлення істини.

Історія людства налічує величезну кількість способів та методів виявлення брехні. Так, наприклад, в стародавньому Китаї підозрюваний повинен був вислухувати обвинувачення зі жменем рису у роті. Якщо рис залишався сухим, це свідчило про неправдивість показань (стресова ситуація, викликана потребою говорити неправду, гальмувала слиновиділення).

У Індії особа, яку допитували, вимушена була монотонно бити у гонг. При неправдивій розповіді досвідченому судді

вдавалось розрізнити зміну у ритмах та силі ударів.

З метою виявлення винних широко застосовувались катування та різного роду мучення. Разом з фізичними застосовувалися і моральні тортури, в основі яких мали місце узагальнені емпіричні дані, побутова психологія [2; 3].

До сучасних вчених дійшли досить цікаві історичні пам'ятки, де збереглась інформація про тогочасне судочинство. Як не дивно, прикладом, який відомий навіть тим, хто не цікавиться юриспруденцією, є Біблія. Слід зазначити, що початковий варіант відомих заповідей Моїсея містив релігійні культові норми та рекомендації щодо їх застосування, однією з яких було «...не варіть козеня в молоці його матері» [9, 129]. Проте необхідність керувати досить великою общиною змусила старійшин скоротити, спростити заповіді та надати їм правового характеру: «... Не убий... Не вкради...» Дотримання цих норм було забезпечено вірою та релігійним вихованням спільноти.

В не менш відомих Законах Ману, на фоні монументальної праці, також присвяченої релігійній етиці, виділяється цілий

розділ, покликаний регулювати суспільні відносини та захищати правопорядок. «108. Свідок, що надав свідчення, в якого протягом семи днів трапляється хвороба, пожежа або смерть родича, має бути змушений сплатити борг і штраф...114. Або слід змусити обвинуваченого взяти вогонь, зануритися у воду або ж доторкнутися до голів дружини і синів окремо... 115. Той, кого палаючий вогонь не обпалює, кого вода не змушує піднятися вгору і з ким незабаром не трапляється нещастя, повинен вважатися чистим в клятві» [6, 138].

Згадаємо Закони царя Хаммурапі (спрямовані на страх перед покаранням), що проголошували: «Якщо син вдарив батька, йому слід відрубати руку»; «Якщо людина переломила кістку іншій людині, їй слід переломити кістку»; «Якщо суддя розібрав справу, виніс рішення та виготовив документ з печаткою, а потім рішення своє змінив, то суддя цей підлягає викриттю у зміні свого рішення, яке він постановив, та позовну суму, що мала місце в цій справі, він має сплатити в дванадцятикратному розмірі, крім того, на зібранні його повинні зігнати з суддівського крісла і він не повинен вертатися туди і засідати разом з іншими суддями» [10, 26].

Уклад життя стародавніх русичів наклак відбиток на законодавство. Одна з найвідоміших пам'яток — Руська правда — написана князем київським Ярославом Володимировичем, свідчить наступне: «Хто уб'є людину, тому родичі убитого мстять за смерть смертю»; або за вбивство людини в спорі або у п'яному стані, якщо при цьому вбивці вдалося сховатися, то округа (гілка), де здійснилося вбивство, платить за нього штраф — дику віру, але в різні терміни і в декілька років. В тому випадку, якщо вбивця не сховається, то стягується з округи або волості половина віри — 20 гривен, а інша половина з самого вбивці. Якщо ж вбивство сталося без всякої сварки, то волость не платить за вбивцю але видає його «на потік» або в руки государя «з дружиною, з дітьми і з майном» [7, 7].

Слід зауважити, що хоча подібні правові акти дещо бентежать сучасних, особливо молодих, юристів, — бурхливий стан суспільства потребував суворих засобів для підтримання суспільної безпеки та державної цілісності, тому жорстокість і, на перший погляд, деяка абсурдність випробувань та покарань була породженням свого часу і цілком виправдовувала себе.

В епоху середньовіччя слідчі поіншому підходять до самого поняття істини, а також до процесу її встановлення. Акцент робиться на власне зізнання підозрюваного, яке вибивають з нього, не гребуючи ні якими методами.

Також мають місце психологічні прийоми. Наприклад, підозрюваного несподівано для нього вводили в слабко освітлену кімнату, де лежав труп убитого, і там його умовляли сказати правду, розраховуючи, що приголомшений винуватець видасть себе.

Апофеозом безправ'я став витвір Якова Шпренгера та Генріха Крамера — книга «Молот відьм» (*Malleus Maleficarum*), де всі негаразди пересічного громадянина пояснювались відьмацьким чаклунством, лише підозри в якому було цілком досить для спалення на вогнищі.

Подібна всездозволеність слідчих-інквізиторів сама по собі була неабияким психологічним тиском на свідомість потенційного злочинця [8, 69]. Мінус був в тому, що подібний тиск розповсюджувався й на законослужняних громадян, що призводило до наклепів та обмов. А, так би мовити, продукт вигадливості тогочасних дізнавачів залишив багатий спадок прийдешнім поколінням у вигляді катувань та знущань не лише над тілом людини, а й над її духом.

Наприклад, поширене катування «кобилка» являло собою дерев'яний пристрій з гвинтом, пристосованим для натягування та відпускання, призначений для мучення з метою встановлення істини. Тих, кого катували на «кобилці», вішали за руки та розтягували за звисаючі ноги донизу, причому мотузки, якими були прив'язанні нещасні,

тріщали від натягіння. «Кобилку» розтягували, заподіюючи біль, та послаблювали, припиняючи його [11, 78].

Зародки ж саме юридичної психології, якщо не як окремої науки, то принаймні як окремого напрямку досліджень, беруть початок з Епохи просвітництва. Саме тоді в наукових дискусіях закладались основи раціоналістичного підходу до пояснення причин злочинності, а також здійснювався збір емпіричного психологічного матеріалу щодо діяльності суду і місць позбавлення волі. Подолання теологічних і натуралістичних поглядів на злочинність зустрічається в працях французьких філософів-гуманістів Д. Дідро, Ж.Ж. Руссо, Ш. Монтеск'є, М. Вольтера, Д. Гельвеція, П. Гольбаха, де вказується на те, що право має бути не волею правителів, а усвідомлюваною суспільством мірою соціальної справедливості, повинно базуватися на ідеях свободи особи і дотримання її природних прав.

Важливого значення набувають свідчення свідків і дані про особу підсудного, потерпілого, позивача і відповідача. Безумовно, і тут для правильної оцінки свідчень зацікавлених осіб з'являється потреба залучення і використання психологічного знання [4, 29].

Переломним моментом стали науково-правові розробки італійського юриста Чезаре Беккарія, що заклав основи раціонально-юридичного кодифікування злочинів. Його щирі переконання в тому, що будь-який прояв влади людини над людиною, яке не викликане крайньою необхідністю, є тиранією, що ефективність заходів, які перешкоджають скоєнню злочинів, має бути тим вище, чим небезпечніше злочин для суспільного блага і чим сильніше спонукальні мотиви до скоєння злочину, і отже, суворість покарання повинна залежати від тягара злочину, змусили суспільство переоцінити своє відношення до злочинів, злочинців та встановлення істини. Провідні мислителі та вчені починають ретельніше досліджувати ці питання [1, 27, 45].

Англієць Ієремія Бентам створює «утилітарну теорію причин злочинності», що підігріває інтерес суспільства не лише до факторів злочинності, а й до особи та до конкретних типів злочинців, вплив на них слідства й судового процесу.

Масштабні монографічні праці з юридичної психології видають німецькі вчені К. Еккартегаузен («Про необхідність психологічних знань при дослідженні злочинів» — 1792) та І.Х. Шауман («Думки про кримінальну психологію» — 1792).

Особливістю першої половини ХІХ ст. є зростання публікацій про злочинність і особу злочинця, природничих наук, що спираються на досягнення анатомії, біології, фізіології, психіатрії і ін. Такими є роботи німецьких учених І. Гофбауера «Психологія у її основних вживаннях до судового життя» (1808) і І. Фрідрейха «Систематичне керівництво із судової психології» (1835), а також публікації російських учених А.П. Куніцина, А.І. Галича, Д.Л. Елпатьєвського, Г.С. Гордієнка, П.Д. Лодія з психологічного обґрунтування міри покарання, виправлення і перевиховання злочинців.

Звісно, не обійшлося без крайнощів. У першій половині ХІХ ст. велику популярність отримала френологічна теорія австрійського лікаря-анатома Франца Галля, який намагався довести пряму залежність між психічними явищами і зовнішніми фізичними особливостями будови головного мозку людини (наявністю опуклостей, западин і співвідношень частин черепа).

Зі свого боку Чезаре Ломброзо у монографії «Злочинна людина, вивчена на основі антропології, судової медицини і тюрмознавства» (1876) розробив концепцію «природженого злочинця», вважаючи, що йому властиві атавістичні риси, які споріднюють його з прашурами-дикунами. На думку Ч. Ломброзо, типовий «природжений злочинець» може бути розпізнаний за певними фізіогномічними ознаками: скошене чоло, подовжені або нерозвинуті мочки вух, великі щелепи, ямки на потиличній частині голови тощо.

Як не дивно, теорію Ламброзо підтримали вчені багатьох країн, у тому числі і в Росії (І.Т. Оршанський, І. Гвоздев, в перших працях — Д.А. Дріль). В той же час через слов'янські соціально-культурні традиції і міждисциплінарну орієнтованість вони відразу були піддані критиці з боку багатьох юристів (В.Д. Спасович, Н.Д. Сергієвський, А.Ф. Коні та ін.) і психологічно орієнтованих учених (В.М. Бехтерев, В.Ф. Чиж, П.І. Ковалєвський та ін.).

На активізацію досліджень психологічних причин злочинності вплинув прогрес у царині суспільних та гуманітарних наук. Активну увагу почали приділяти, з одного боку, важливості встановлення правових законів, беручи до уваги природу людини, з іншого — наявності у юристів психологічної компетентності.

Підпільно була видана спеціальна брошура В. Бахарєва «Як тримати себе на допиті і в суді» (1900 р.), в якій описувалися прийоми допиту, що використовували жандармські слідчі, й надавалися рекомендації, як їм протистояти. Адже, незважаючи на офіційну заборону катувань, слідчі широко використовували їх на допитах.

Далі має місце надзвичайний за своїми масштабами та зухвалістю експеримент — створюється нова держава — Союз Радянських Соціалістичних Республік. Встановлення нового порядку та захист його від злочинних посягань вимагає титанічної праці від фахівців в різноманітних галузях науки.

Психолог А.Р. Лурія пропонує спеціальний апарат, що фіксує реакцію особи, яку допитують, на слова-подразники. Цей апарат став прообразом поліграфа, так званого детектора брехні [5, 114, 115].

Згодом цю ідею підхопили закордонні спеціалісти, але, зазнавши деяких спрощень, вона втратила свою попередню унікальність.

На поч. 2 пол. ХХ ст. за кордоном питанням встановлення достовірності свідчень займаються І. Кертес, Я. Соукуп, П. Хорошовський, Т. Богдан та інші.

Проблема боротьби з брехнею виходить на міжнародний рівень. Суспільство

визнає необхідність заборони використання ЛСД на допитах (1971). Вважається, що хоча використання препарату дає непогані результати, воно є недозволеним впливом на психіку людини.

В англо-американському кримінальному процесі, де визнання підсудним своєї вини є достатнім для проголошення обвинувального вироку, широкого використання набувають різного роду провокації.

Як свідків допитують офіцерів поліції, котрі повідомляють суду інформацію, отриману незаконними шляхами. Експерти виступають як помічники суддів, що унеможлиблює їх неупереджене ставлення до підсудного.

Яскравим прикладом є процедура допиту Лі Харві Освальда, який буцімто стріляв в президента Кеннеді. Допит тривав 12 годин. Формально допит вів капітан Фіц, проте відомо, що насправді в допиті брали участь 25 чоловік, які міняли один одного через 7—8 годин. Пізніше, один з офіцерів напише, що ними були порушені всі принципи вірної тактики допиту.

Безперервний прогрес у суспільних взаємовідносинах вимагає поваги до честі та гідності людини і громадянина. Виникає потреба у гуманних методах дізнання, нових способах встановлення істини. У 1992 р. засновується Європейська асоціація психології і права. Юриспруденція широко співпрацює з найрізноманітнішими галузями науки. У спілкуванні з підозрюваними, потерпілими, свідками використовуються новітні досягнення психології, соціології, логіки, риторики та ін. Широко застосовуються дані, отримані за допомогою різноманітних експертиз, зокрема, психологічних. У 1993 р. новий кримінально-процесуальний кодекс Франції дає офіційний дозвіл на їх проведення на території країни.

В тому ж році у Римі при університеті «La Sapienza» починає діяти Міжнародне товариство із судової психології. У 1996 р. засновується Італійська асоціація судової психології. Через рік в Турині виникає Академія психології, психіатрії та

права. А в 2001 р. Американська судово-психологічна асоціація визнає судову психологію окремою спеціальністю.

На теренах колишнього Радянського Союзу відбувається активізація психологічних досліджень в галузі права. У Росії публікуються роботи Ю.М. Антоняна, В.Л. Васильєва, М.І. Єнікеєва, В.Ф. Пірожкова, О.М. Столяренка, Г.Г. Шиханцева і багатьох інших дослідників. Йде «бум» психологічно-юридичних публікацій.

В свою чергу практики, тобто дізнавачі та слідчі, застосовують знання з психології при проведенні слідчих дій. Цікавим є психологічний експеримент, який вирізняється своєю унікальністю у кожному окремому випадку, а отже є досить складним, бо вимагає від слідчого не лише професійних навичок, а й неабиякої кмітливості та іноді акторської майстерності й ризику, адже результат проведення експерименту слідчий може лише прогнозувати, але не передбачити.

По-перше, будь-який психологічний експеримент базується на інформації, що накопичується в результаті ретельного збирання та дослідження доказів у справі. Подібні дії слідчого дозволять йому визначитись з версіями, підозрюваними та напрямом, в якому буде проходити подальше розслідування, а також грамотно спланувати сценарій майбутньої зустрічі з опонентом.

Було вкрадене осіннє пальто. Призначивши підозрюваному допит, слідчий придбав аналогічний екземпляр. Підозрюваний, зайшовши в кабінет слідчого і побачивши знайому (на перший погляд) річ, занервував і полегшив слідчому процес встановлення істини [5, 107].

По-друге, результат експерименту не є законною підставою для притягнення як обвинуваченого, він може лише скерувати дії слідчого або підштовхнути підозрюваного для подальшої співпраці. Причому слід враховувати, що поштовок повинна слугувати несподіваністю створеної ситуації, її відповідність протиправному діянню, результатом якого є зміна в пове-

дінці особи — виникнення напруження, нервування тощо, що може значно полегшити задачу інтерв'юера. Проте слід брати до уваги, що початкова відсутність психологічного контакту між слідчим та підозрюваним може сприяти обережності та «замкнутості» останнього, що відобразиться на результаті експерименту.

Готуючись до допиту підозрюваного у вбивстві власної дружини, слідчий знайшов чобітки — такі самі, що були на жертві в момент вбивства, і які вона загубила у запальній боротьбі. Поставивши їх на стіл, слідчий прикрив їх газетою так, щоб край одного було важко не помітити. Підозрюваний, зайшовши в кабінет, одразу почав нервувати.

По-третє, слідчому необхідно ретельно ознайомитись з особою того, по відношенню до кого планується проведення експерименту. Слід встановити вік особи, адекватність сприйняття подій, що відбулись та відбуваються, попередній досвід спілкування з представниками правоохоронних органів, мотиви, що спонукали особу до протиправних дій та подальшого приховування правдивої інформації.

Дехто М., боячись відповідальності за раніше скроєний злочин, у ході розслідування приховав своє дійсне прізвище. Слідчому, однак, були відомі данні про те, що М. насправді є Н., який на той час перебував у розшуку, хоча його родичі стверджували, що він помер та похований на сільському кладовищі. Про це свідчила його сестра, яка не здогадувалась про арешт брата. Слідчий викликав її на допит, домовившись з працівниками міліції про те, що у вказаний час вони проведуть М. повз вікна його кабінету. У визначений час слідчий запропонував дівчині, запрошеній на допит, визирнути у вікно. Упізнавши брата, вона скрикнула від несподіванки, чим проявила своє здивування та попереднє знайомство з М. Після цього вона дала правдиві свідчення [5, 114].

По-четверте, слідчий повинен сам підготуватись до проведення вказаної дії — належним чином облаштувати місце зу-

стрічі з підозрюваним, продумати «сценарій» експерименту, визначитись з порядком постановки питань, підготуватись морально та психологічно. Також велику роль відіграє опрятність одягу та виправка слідчого.

Молодий слідчий проводив допит свідка по справі Н. — майора армії. На допиті свідок був мовчазним й не бажав контактувати зі слідчим. Наступного дня допит проводив інший, більш досвідчений слідчий, якому Н. детально розповів про хід бачених ним подій. На запитання, чому Н. не бажав говорити з попереднім слідчим, він пояснив, що не випрасувана сорочка парубка нашттовхнула його на думку про некомпетентність та недосвідченість останнього.

Перераховані приклади є застосуванням на практиці теоретичних рекомендацій провідних фахівців у царині психології. Перевагою психологічного експерименту є те, що він не порушує (принаймні не повинен порушувати) жодних прав людини та громадянина. Більш того, він сприяє скорішому виявленню істини, а отже й ско-

рішому досягненню результату — виявленню та притягненню винних до відповідальності. Моментом, на який не можна не звернути увагу, є те, що слідчий експеримент є симбіозом психологічних, юридичних, логічних та інших знань слідчого, що вимагає від нього постійної роботи над собою. Психологічний експеримент є вінцем багаторічних теоретичних надбань юридичної психології, що накладає на слідчого величезну відповідальність за результати його проведення.

З цього слідує висновок про нагальну необхідність дослідження і поглиблення знань з юридичної психології, а саме: закономірностей поведінки, візуальних ознак неправдивих свідчень та виявлення інших нюансів не лише фахівцями у цій галузі, а й складом слідчих органів. Адже історія зародження і розвитку юридичної психології переконливо свідчить, що дана царина теоретичного знання і психологічної практики стає вельми багатоплановою і в перспективі буде ще більш необхідною в правовій сфері і чинитиме на неї свою формувальну гуманізуючу дію.

Список літератури:

1. *Беккариа Чезаре*. О преступлениях и наказаниях. — Москва: Стелс, 1995. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.krotov.info/lib_sec/02/b/bek/karia.html
2. *Владимировъ Л.Е.* Ученіе объ уголовныхъ доказательствахъ / Л.Е. Владимировъ. — СПб, 1910.
3. *Чуфаровский Ю.В.* Юридическая психология [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://209.85.129.132/search?q=cache:http://www.vuzlib.net/beta3/html/1/14465/>
4. *Дулов А.В.* Судебная психология: учебное пособие; 2-е издание, исправленное и дополненное / А.В. Дулов. — Минск: Вышэйшая школа, 1975.
5. *Закатов. А.А.* Ложь и борьба с нею / А.А. Закатов — Волгоград: ВСШ МВД СССР, 1984.
6. *Законы Ману*. [пер. С. Д. Эльмановича проверенный и исправленный Г.Ф. Ильиным]. — М.: Ладомир, 1992.
7. *Білецький Леонід*. Руська правда й історія її тексту / Леонід Білецький. — Вінніпег, 1993. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://litopis.org.ua/index.html>
8. *Краммер Генрих, Шпренгер Яков*. Молот ведьм [пер. проф. С. Лозинского] / Генрих Краммер, Яков Шпренгер. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.lib/aldebaran/ru>
9. *Зевако Мишель*. Нострадамус [пер. Н.Ф. Василькова] / Мишель Зевако. — М.: Эксмо, 2006 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.lib/aldebaran/ru/author/zevaco_mishel_nostradamus

10. Законы царя Хаммурапи [Электронный ресурс]. — Режим доступа: www.hist.msu.ru/ER/Text/hammurap.htm

11. *Линовский В.А.* Опыт исторических розысканий в следственном уголовном судопроизводстве в России / В.А. Линовский. — М., 2001.

РЕЗЮМЕ

В статье описаны попытки человечества найти пути установления истины, некоторые исторические этапы зарождения и развития юридической психологии, а также отдельные моменты практического применения ее разработок в досудебном следствии.

SUMMARY

In this article describe endless attempts to get to the truth, some of historical period conception and evolution juridical as applied it in the criminal investigation.

Рекомендовано кафедрою кримінального процесу та криміналістики

Подано 15.02.10